

החובה ההלכתית לתרום איברים

הרב יובל שרלו

א: היחס לחיים ולחובת הצלת החיים מהווה יסוד עיקרי בתורת ישראל. אנו מוצאים אותו הן בעולם הרעיוני הפילוסופי, והן בעולם ההלכתי. בעולם הרעיוני מובע יחס זה בצורה המדויקת ביותר במשנה במסכת סנהדרין: "...לפיכך נברא אדם יחידי, ללמדך, שכל המאבד נפש אחת [מישראל], מעלה עליו הכתוב כאלו אבד עולם מלא. וכל המקים נפש אחת [מישראל], מעלה עליו הכתוב כאלו קיים עולם מלא" (פ"ד מ"ה). מאמרים רבים של חז"ל ממשיכים את הקו הזה, וקובעים דברים מרחיקי לכת על הצלת נפשות.

ביטוי נוסף לחשיבות הגדולה של החיים מצוי בקביעה ההלכתית הידועה כי פיקוח נפש דוחה את הרוב המוחלט של המצוות בתורה: "כשיעמוד עובד כוכבים ויאנוס את ישראל לעבור על אחת מכל מצוות האמורות בתורה או יהרגנו יעבור ואל יהרג שנאמר במצות אשר יעשה אותם האדם וחי בהם וחי בהם ולא שימות בהם ואם מת ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו" (רמב"ם הלכות יסודי התורה ה, א).

מבחינה הלכתית הביאה ההלכה עיקרון זה לידי ביטוי בדרכים רבות. התורה מצווה 'לא תעמוד על דם רעך', ומחייבת להציל טובע בנהר או מי שחיה באה עליו. פוסקי ההלכה הרחיבו את החובה הזו גם כלפי מי שמלשינים טומנים לו פת, והוא לא מגלה לחברו את העובדה הזו. ההלכה קבעה כי מדובר גם במצוות עשה, הנלמדת מהשבת אבידה, ומחייבת להשיב לאדם את "אבדת עצמו". החובה להציל את רעהו היא הבסיס לדין "רודף", האוסר על אדם לשבת בשלווה בשעה שרודפים אחרי חברו להורגו, והוא חייב לקום ולעשות מעשה כדי להציל את חברו ממוות.

היבט מיוחד, הקשור לנושא בו אנו עוסקים מצוי בחובה המוטלת על הרופא לרפא את האדם החולה. הרמב"ם פסק בפירושו למשנה: "...כלומר: שחייב הרופא מן הדין לרפאות חולי ישראל, והרי הוא בכלל אמרם בפירוש הכתוב והשבתו לו - לרבות את גופו, שאם ראהו אובד ויכול להצילו הרי זה מצילו בגופו או בידיעתו" (נדרים פ"ד מ"ד).

קביעות אלה חייבות להיות נקודת המוצא לכל דיון הלכתי בתחום תרומת האברים. החשיבות העליונה של הצלת חיים, בתוספת כל ההיבטים הנוספים של חסד וצדקה, הם הבסיס להטלת החובה ההלכתית לתרום אברים כדי להציל אנשים אחרים, ואפילו כדי לשפר את איכות חייו בצורה משמעותית. כמובן שנקודת מוצא אינה אומרת עדיין שזו המסקנה הסופית, שכן ישנם גם שיקולים נגדיים, אולם יש בה חשיבות עליונה, כדי להדגיש כי אין מדובר ברשות לתרום אברים, אלא בחובת הצלה של אדם מפני ציפורני המוות, ובעניין שהוא חשוב ביותר ויסודי ביותר בעולם ההלכה.

מבחינה עובדתית קיימת כיום האפשרות המוכחת להצלת חיי חולים הזקוקים לתרומת איברים חיוניים, שללא תרומת האיברים הם ימותו, בעוד שאם יזכו לקבל את האיבר החיוני לחייהם מתורם - לא רק שחיייהם יינצלו, אלא שיוכלו לחיות שנים רבות באיכות חיים כמעט רגילה.

ב: הצלת נפשו של אדם על ידי הירגתו של אדם אחר אסורה. היא אסורה בראש ובראשונה מסברא, שכן "מאי חזית דדמא דידך סומק טפי, דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי" (פסחים כה ע"ב), וסברא זו רלוונטית גם כאשר אנו עוסקים בשיקול דעת בהצלת נפשות. לא זו בלבד, אלא שמוטל עלינו לאו "לא תרצח", ואסור לנו לרצוח אדם אחד כדי להציל אדם שני. עיקרון זה מובא לידי ביטוי בהלכה הידועה של "אין דוחין נפש מפני נפש" (משנה אוהלות פ"ד מ"ו). עיקרון זה הוא כה מרחיק לכת, עד שהתוספתא

פוסקת כי "סיעה של בני אדם שאמרו להם גוים תנו לנו אחד מכם ונהרגו ואם לאו הרי אנו הורגין את כולכם יהרגו כולן ואל ימסרו להן נפש אחת מישראל" (תרומות ז,כ), והירושלמי בתרומות מברר כי דין זה בניו על היסוד הגדול של אין דוחין נפש מפני נפש. כל זה נכון אפילו כאשר נפש אחת מסכנת שלא ברצונה את הנפש השנייה. על אחת כמה וכמה שאסור להרוג אדם אחד, אפילו אם נתור לו שניות מעטות של חיים, כדי להציל אדם אחר. הדיון בתחום השתלת האברים אפוא חייב להדגיש נקודה זו לאורך כל הדרך, ולוודא כי לא יהיה קיצור חיים אפילו של שניה אחת כדי להציל אדם אחר. השתלת אברים מתורם מת יכולה להתבצע אך ורק אם "תורם" האברים נחשב כמת על פי ההלכה.

היבט שני של סכנת שפיכות דמים הוא דווקא הסיכון למי שבאים להציל את חייו. כאשר סיכויי ההצלחה של השתלת אברים היו נמוכים, פסק ר"מ פיינשטיין זצ"ל⁷ כי שתילת הלב שהתחילו הרופאים לעשות בזמן האחרון הוא רציחת שתי נפשות ממש". אולם בשל פיתוח תרופות טובות נגד דחיית האבר המושל ושיפור משמעותי בטכניקות ההשתלה ניתן לקבוע כי שיקול זה אינו תקף עוד בבחינת האיסור להשתיל אברים.

מן הראוי להדגיש כי מול החיוב הגדול להציל חיים באמצעות השתלת איברים כמבואר בקטע א עומדת רק השאלה של קביעת רגע המוות כמבואר בקטע ב. שיקולים הלכתיים אחרים הנוגעים לפגיעה בגוף המת, כגון איסור ניוויל המת, איסור הנאה מהמת, איסור בל תלין, חיוב קבורת כל חלקי המת – אף שהם איסורים מן התורה הרי שכל אלה ינדיחים מפני פיקוח נפש. גם שיקולים הקשורים לתחיית המתים הם שיקולים זרים מאוד. לא זו בלבד שאין הם חלק מפסיקת הלכה, אלא שגם אין בהם היגיון: וכי אין הקב"ה יכול להחיות מתים שלכם הושלל בלב אדם אחר? ומה בדבר כל המתים שיקומו לתחיה מכל הדורות – הרי כולם לא רק שחסי איבר זה או אחר המה אלא שלא נותר מהם דבר פרט לעצם הלוז? היינו אם מותר ומצוה לתרום איברים מן המת, הקב"ה יקים את התורם המת לתחיה ויחדש בו כל מה שחסר בו. צריך לומר את ההפך המוחלט: זכות גדולה היא לאדם הנפטר אם הוא זכה להציל באבריו, לאחר מותו, אנשים אחרים ממוות, ולהביא חסד וגאולה למצוקות. אין דבר היקר יותר בעיני הקב"ה מאשר עשיית חסד – "כי חסד חפצתי ולא זבח ודעת אלוקים מעולות" אמר הושע הנביא – ואנו חייבים ללכת בדרכה של תורה, ולא בדרך של חששות שנאמרו אין להם מקום כלל.

כאמור השיקול הרלוונטי היחידי הוא הגדרת רגע המוות וקביעתו האינדיבידואלית בצורה חד משמעית, שכן איסור רציחה – אפילו בשניה אחת – אינו נדחה מפני פיקוח נפש, כדן שלש העברות שעליהן נאמר "יהרג ואל יעבור".

ג: לפיכך, קיימת חשיבות עליונה להגדיר את המוות על פי ההלכה. חשוב להדגיש כי המוות בכלל אינו אירוע אחד. מדובר בקריסה של מערכות שונות, היכולה להימשך זמן מסוים, ועל כן ההגדרה והקביעה של רגע המוות באופן מדויק היא קריטית כדי שיהיה אפשר לקיים את המצווה הגדולה של הצלת נפשות, כפי שהתורה מחייבת. מאידך גיסא, לפי הטכנולוגיות הקיימות היום, השתלת מרבית האברים החיוניים אפשרית אך ורק אם הדם ממשיך לזרום בגופו של האדם המת, כדי לשמור על האברים כראויים להשתלה.

אין חולק על כך כי על פי הפרקטיקה ההלכתית המסורתית [כמו גם בעולם הרפואה והמשפט] קביעת רגע המוות נעשתה בעבר על ידי הפסקת הנשימה והפסקת פעולת הלב. לעומת זאת, הרפואה מגדירה כיום את המוות בעזרת קביעות מוחלטות של מות גזע המוח, שבמצב הגדרה זו נכללת גם הפסקת נשימה סופית ובלתי הפיכה. מות גזע המוח אינו הפיך, ומדובר בקביעה חד משמעית, כמובן כאשר מנטרלים את היסוד האנושי שיכול לטעות בקביעת מות גזע המוח. השאלה העומדת בפני פוסקי ההלכה היא אפוא האם ההלכה מכירה במות גזע המוח ובעקבות זאת בהפסקת נשימה סופית ובלתי הפיכה, או שהיא נותרת בעמדתה כי יש לקבוע את רגע המוות על ידי הפסקת הנשימה ופעולת הלב כאחד, דבר שנאמרו אינו מאפשר השתלת אברים חיוניים.

נחלקו פוסקי דורנו בשאלה אם מבחינת ההלכה נחשב האדם למת כאשר המוח כולו, כולל גזע המוח, מת לחלוטין ובאופן בלתי הפיך, ועקב כך גם פסקה הנשימה בצורה מוחלטת ובלתי הפיכה; או שהאדם נחשב כמת מבחינת ההלכה רק כאשר גם מוחו ונשימתו וגם ליבו מתו באופן בלתי הפיך. חשוב להדגיש כי מות גזע המוח הוא בלתי הפיך. יש להבחין בין "מוות קליני", שהוא מצב בו פעולות רפואיות מסוימות עשויות להשיב את האדם לחיים, ובין מות גזע המוח. הסיפורים השונים הנפוצים בדבר 'חזרת האדם לחיים' קשורים במצבים בהם נקבע מוות קליני. לעומת זאת, אין וולו מקרה אחד בו נקבע כראוי מוות מוחי והמצאיות הזו התהפכה.

עמדת רבנים רבים, ובהם הגאון ר' משה פיינשטיין זצ"ל, וכל הרבנים הראשיים לדורותיהם מהרבנים הגאונים ר' שלמה גורן זצ"ל ור' עובדיה יוסף זצ"ל, דרך הרבנים הגאונים ר' אברהם שפירא זצ"ל ור' מרדכי אליהו זצ"ל, ועד ימינו קבעו באופן מוחלט כי יש לקבל את מות גזע המוח כמות על פי ההלכה, והדבר מאפשר ברמה העקרונית את השתלת האברים. הרבנות הראשית לישראל קיבלה כבר בשנת תשמ"ז את ההחלטה העקרונית כי ניתן להסתמך על המוות המוחי כקביעת רגע המוות במישור העקרוני. עמדה זו מבוססת על התפיסה ההלכתית וההשקפתית שחיו או מותו של האדם תלויים בנשימה – אדם נשם הוא חי, בעוד שאדם שנשימתו פסקה הוא מת, ובתנאי שהפסקת הנשימה היא מוחלטת ובלתי הפיכה. דבר זה אכן מתרחש במצב של מוות מוחי, כולל גזע המוח, ובתנאי שקביעה זו נעשית בצורה מדוקדקת וללא אפשרות לטעות.

ד. קביעה זו עדיין אינה אומרת כי השתלת האברים היא דבר פשוט מבחינה הלכתית. עדיין עומדת בעית נאמנות הרופאים. לאמור: חייבת להיות נאמנות מוחלטת של הרופאים בעיני פוסקי ההלכה, ושהם אכן לא יקצרו את חייו של ה"תורם" אפילו בשניה אחת, ויעמדו בכל הקריטריונים של קביעת מות גזע המוח. הרבנות הראשית היתנתה אפוא את הכרתה במוות המוחי במספר תנאים הבאים לוודא היעדר טעות בקביעה הרפואית ובקרה על הקביעה הזו, בין השאר בהוספת בדיקה מכשירית מאשררת שאכן המוח מת כולו באופן בלתי הפיך, ובהקמת ועדה ציבורית שתבחן רטרו ספקטיבית את כל מקרי קביעת המוות המוחי בישראל.

בשנת תשס"ח, ביזמתו של ח"כ עתניאל שנלך, הוצעה דרך להתמודד עם שאלת הנאמנות, וזאת על ידי חקיקת חוק מיוחד בנושא זה. החוק הוא חוק ייחודי, כיוון שכל דרישות הרבנות הראשית לפרוצדורה הרפואית לקביעת רגע המוות הוכנסו בו, והדבר נעשה על ידי יותר משמעותי של ההסתדרות הרפואית בישראל. פרוצדורות אלה כוללות מרכיבים רבים, למן המכשור שיקבע את רגע המוות ללא התערבות של שיקול דעת רפואי, ועד להרכב הוועדות לקביעת רגע המוות בחולה ספציפי, ווידוא נקיות דעתן ככל האפשר. חוק זה התקבל על דעת הרבנות הראשית, והרב עמאר הי"ו אף אישר זאת בכתב ידו.

מאז שנת תשס"ח ישנו אפוא בישראל חוק קביעת רגע המוות בו מוגדרים קריטריונים חד משמעיים וברורים, הבאים לוודא את העובדה שהדבר יהיה לפי ההלכה. מובן כי פוסק ההלכה בכל מדינה חייב לבחון את הקריטריונים האלה, וחייב לבחון גם האם ישנה פרוצדורה המבטיחה את קיומן של פרוצדורות אלה.

בנוסף לדרישות החוק הגיעו משרד הבריאות והרבנות הראשית לישראל להסכמה בדבר הכשרת רבנים להבנת התהליכים הרפואיים וההלכתיים הנוגעים לקביעת מוות מוחי, אשר יוכלו לייעץ למשפחות נבוכות ומודאגות ב"זמן אמת" – בעת קביעת מוות מוחי נשימתי של יקרים – אם להסכים לתרומת איברים.

אולם חייבים להדגיש גם את ההיבט השני: כל חומרה שאנו מחמירים בנושא החששות והספיקות משמעה מותם של אנשים. זה מה שהודגש בנקודת הפתיחה של מאמר זה: החובה המוטלת עלינו היא חובת הצלת נפשות. אסור לעשות אותה בדרך אסורה, אולם לא הותר לנו לנבב עוד חשש ועוד חשש, בשל העובדה שזו חומרה דאית לידי קולא, והיא מביאה בסופו של דבר למותם של אנשים רבים. צריך ללכת לפי ההלכה ולא לסטות ממנה.

ה. עמדה שקשה לקבל בתחום תרומת האברים היא שאסור לתרום אברים ממת במצב של מוות מוחי אולם מותר לקבל אברים ממת כזה. זו עמדה קשה מבחינה מוסרית, ויש בה משום חילול השם.

ו. יזכה אותנו ריבוננו של עולם בחיים, ולוואי ושאלה זו לא תבוא לדינו. אולם כחשם ושלומו מתרחש אירוע כזה אנו חייבים להוביל את הזכות הגדולה של תרומת האברים, ואת החובה ההלכתית לעשות זאת, על פי עמדת הפוסקים המובהקים שמקבלים את המוות המוחי-נשימתי כרגע מותו ההלכתי של האדם

הרב יובל שרלו